

Lõpparuande kokkivõte ja järeldused

Käesolev uurimus käsitles nii väärtuse kujunemist oluliste põllumajandussaaduste tarneahelas kui väärtuse kujunemist mõjutavaid sise- ja välismajanduslikke mõjusid. Analüüsi eesmärgiks oli uurida nii maailmaturu hindade ülekandumist Eestisse, kui ka hinnamuutusi tarneahela siseselt. Uurimiseesmärgi täitmiseks püstitati järgmised uurimisülesanded (sulgudes teostamise aasta):

- Selgitada välja hinnamarginaalid iseloomustamaks tarneahela osaliste rolli jaehindade kujunemisel (2011).
- Iseloomustada Eesti tarbijate toidu tarbimise eelistuste muutumist ajas (2012).
- Selgitada maailmaturu hindade võimalikku mõju tarneahela osalistele Eestis ja hinnata põhiliste põllumajandussaaduste tarneahelate erinevate hinnatasemetel vahelisi seoseid (2013).
- Uurida, kas hindade kujunemist toidukaupade väärtusahelas mõjutab erinevate osapoolte turujõud (täpsemalt uuriti, kas toiduainetööstuse ettevõtted on jaekaubandusega lepinguid sõlmides kokku puutunud ebaausate kauplemistavadega) (2014).

Maailmaturuhindade ülekandumine Eestisse

Maailmaturuhinnad on viimastel aastatel muutunud varasemaga võrreldes oluliselt volatiilsemaks. Samal ajal on rakendunud EL-i põllumajanduspoliitika reform, mistõttu pole EL-i põllumajandussaaduste hinnad enam niivõrd kaitstud maailmaturu hindade kõikumise eest. Eeltoodu puudutab otseselt ka Eestit. Eesti põllumajandussaaduste tootmine on viimase kümne aastaga, peale EL-iga liitumist, oluliselt kasvanud, ning mitmete toodete osas muutunud neto-importijast neto-eksportijaks (eelkõige teravili). See on Eesti jaoks kaasa toonud ka otsesema seotuse maailmaturul toimuvaga. Analüüsi alla võeti pikem ajaperiood, võimalusel 2007. aastast, mil algasid ka suuremad hinnakõikumised maailmaturul, see lähenemine võimaldas analüüsida, kuidas hinnad toiduainete tarneahelas muutusid hindade tõusu- ja langusperioodidel.

Piima ja teravilja tootmine Eestis ületab siseturu tarbimist ja Eesti on nende toodete osas neto-eksportija. Sellest tulenevalt on Eesti siseturu hinnad otseses seoses maailmaturul toimuvaga. Kui näiteks toorpiima hind liikus enne EL-iga liitumist samas suunas maailmaturuhindadega, siis peale liitumist toimus lähenemine EL-i hinnadünaamikaga. Peale hinnakõikumiste algust 2008. aastal on aga nii EL, kui maailmaturu piimatoodete hindade liikumised oluliselt lähenenud. Samasuguse trendi võib välja tuua ka teravilja hindade puhul, kuid siin ei ole pöördepunktiks niivõrd EL-iga liitumine, kui 2000-ndate keskpaik, mil Eesti muutus teravilja neto-eksportijaks. Teravilja hindade puhul on huvitav fakt, et hinnatõusu perioodidel tõuseb teraviljade kokkuostuhind Eestis enamasti vähem kui EL-is keskmiselt ning hinnalanguse perioodidel langeb enam kui EL-is keskmiselt. Seega tõusu suunas on teravilja kokkuostuhinnad Eestis jäigemad kui languse suunas.

Liha osas on Eesti endiselt netoimportija, kodumaine toodang katab 90% tarbimisest. EL-iga liitumiseelsel perioodil jõudsid maailmaturu sealih hindade muutused Eesti turule mõningase

ajalise nihkega. EL-iga hinnatasemes olulisi erinevusi ei olnud. Liitumisjärgselt on hindade liikumisrütm Eestis ja EL-is ühtlustunud, ajaline nihe on kadunud. Veiseliha puhul on peale Eesti liitumist EL-iga erinevus hindades vähenenud. Hindade suur erinevus on peamiselt tingitud suurest erinevusest tarbimiseelistustes ning kvaliteedis.

Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et hindade horisontaalne ülekandumine - maailmaturult Eestisse - toimub kiiresti ja takistusteta. Peamiselt seetõttu, et Eesti turg ja eksporditavad kogused on väikesed. Oleme maailmaturul hinnavõtjad ning peamiselt ekspordime kaupu, mille hinnad kujunevad börsil ja või on madalama lisandväärtusega (tooraineks toiduainetööstustele).

Toidukaupade jaehindade muutused

Peale 2008/09 aasta maailmaturuhindade hüppelist kasvu on toidukaupade jaehinnad tavapärasest enam tõusnud pea kõikjal maailmas, sealhulgas EL-is ning andnud põhjust arvukateks analüüsideks. Toidukaupade hinnatõusu analüüsides ning EL-iga võrreldes võib teha kaks järeldust. Esiteks: Eestis on toiduainete jaehindade tase EL-i keskmisele oluliselt lähemal kui sissetulekute tase. Aastatel 2008-2012 sissetulekute tase (mahuindeks, PPP) ELi keskmise suhtes ei kasvanud, küll aga tõusid toiduainete jaehinnad. 2013. aastal oli sissetulekute tase EL-i keskmisega võrreldes 74%, toiduainete tarbijahindade tase aga ulatus 88%-ni. Teiseks: Eestis (aga ka teistes uutes liikmesriikides) reageerivad toiduainete tarbijahinnad oluliselt enam maailmaturu hindade muutustele võrreldes EL-i keskmisega. Selle põhjuseks võib olla uute liikmesriikide regulatsioonide suurem paindlikkus, suunatus ekspordile, turgude "noorus", alles arenemisjärgus jaekaubandusvõrk, jaekaubanduse ja tööstuse väiksem efektiivsus, tarbijate ostuvõime suurem kõikumine, töötajate ja tarbijaõiguste nõrgem kaitse.

Hindade ülekandumine tarneahelas ja võrdlus Euroopa Liiduga

Sarnaselt jaehindadele on ka Eesti põllumajandussaaduste- ja toiduainete töötlejahinnad EL-i keskmisega võrreldes oluliselt volatiilsemad, seega mõjutavad muutused maailmaturuhindades Eesti tootja- ja töötlejahindu oluliselt enam võrreldes EL-i keskmisega, mille üheks põhjuseks võib olla see, et põllumajandussaaduste (tooraine) osakaal töötleva tööstuse kuludes on kõrgem võrreldes vanade liikmesriikidega (mida kinnitab tööstuse ja jaekaubanduse lisandväärtuse võrdlus EL-i keskmisega). Toiduainete hindade kujunemisel tarneahelas on Eesti ja EL-i vahel veel üks oluline erinevus, nimelt Eestis on töötlejahinnaindeksi ning tarbijahinnaindeksi muutused olnud praktiliselt samasugused, EL-is on aga töötlejahinnaindeks olnud tarbijahinnaindeksist kõikumavam ja seega maailmaturuhindadest enam mõjutatud. Viimane viitab erinevustele hindade ülekandumises EL-i ja Eesti toiduainete tarneahelas.

Kuigi Eestis on ka tarbijahinnaindeks kõikumavam kui EL-is, on mõlema indeksi dünaamikas huvitav sarnasus - nimelt aastatel 2011-12 toimunud suured kõikumised tootjahindades ei ole tarbijahindadele avaldanud nii suurt mõju kui hinnamuutused aastatel 2008-09 - tarbijahinnad kasvasid oluliselt vähem kui eelmise hinnatõusu perioodi ajal. Võib oletada, et tarbijahindade tõus sõltub lisaks muutustele toote omahinnas ka muudest teguritest (nt tööpuudus, reaalpalk).

Hindade ülekandumise uurimiseks kasutati ka **hinnamarginaale**. Hinnamarginaal mõõdab rahalises väärtuses osa, mille saavad tooteahela erinevad lülid jaehinnast. Marginaalis sisalduvad vastavas tootmisahela lülis vaatlusaluse toote tootmiseks ja müügiks tehtud kulud ning tegevuse jätkamiseks vajalik kasum. Lisaks marginaalide osakaalude väljaarvutamisele nii rahalises väärtuses kui osakaaludena jaehinnast, võimaldas antud projekt marginaale analüüsida pikema perioodi vältel, alates 2007. aastast, kui maailmaturu hindade kõikumine suurenes ning vaatlusalusesse ajavahemikku jäi nii hinnatõusu kui languseperioode.

Marginaalide arvutused üksikute toodete lõikes annavad pildi konkreetse tarneahela lülide marginaalidest konkreetse toote osas, seetõttu peavad ka nende arvutuste põhjal tehtavad järeldused jääma konkreetse toote põhiseks ning annavad pildi just Eesti jaeturul müüdavate toidukaupade marginaalide kohta. Eriti puudutab see piimatööstust, mille müügitulust kolmandiku moodustab eksport.

Marginaalide jaotuse analüüsimine erinevate toiduainete (lihatoodete, piimatoodete, teraviljatoodete ja köögivilja) hindades on näidanud, et marginaalide osatähtsused tootmisahelas on tooteti väga erinevad, kuid on võimalik välja tuua ka ühised seaduspärasused:

- marginaalide jaotus tooteahelas sõltub pakkumise hulgast turul, tooraine nappuse korral on tugevamal positsioonil põllumehed, ületootmise korral jaekaubandus;
- marginaalide jaotus tooteahelas sõltub toote hinnatasemest, kallimate toidukaupade jaehinnas on kaubanduse marginaali osatähtsus suurem;
- toote töötlemisastmest oleneb nii töötleja kui kaubanduse marginaali osatähtsus;
- majandusolukorra stabiilsusest siseturul ja maailmaturul oleneb hindade stabiilsus; kõige enam muutuvad marginaalid ja hinnasuhted just majanduskriiside tingimustes-järskude hinnatõusude ja languste perioodil;
- hinnamarginaalid sõltuvad mitte ainult Eesti turu konjunktuurist vaid konjunktuurist meie eksport-importturgudel; hea nõudluse korral naaberturgudel on võimalik, et meie põllumehed realiseerivad oma toodangu kõrgema hinnaga naaberturgudel ja Eesti turule tuleb odavam valmistoode teistest riikidest;
- läbi aastate on põllumeeste osa toiduahelas vähenenud, sest on suurenenud toodete töötlusaste ja suurenenud on ka marketingikulud;
- toiduahelast saadava marginaali määrab ka põllumeeste, tööstuste ja kaubanduse turujõud – kui kontsentreeritud on sektor ja kui tugevana minnakse ostu/müügi läbirääkimistele; Eestis on kaubanduse kontsentreeritus ja turujõud aasta-aastalt suurenenud.

Piimatoodete hinnaindeksite ja marginaalide analüüs näitas, et kiirel toorpiima hinnalanguse perioodil tööstuse marginaalid esialgu kasvavad ning toorpiima osakaal lõpptootes sel perioodil väheneb. Toorpiima hinnatõusu perioodil aga toimub vastupidine - töötleja marginaal väheneb, sest töötleja väljamüügihinnad kasvavad kas viitajaga või aeglasemalt võrreldes toorpiima hinnaga ning see tingib töötleja marginaali vähenemise.

Kaubanduse marginaalid on võrreldes tootja ja töötleja marginaalidega oluliselt stabiilsemad, välja arvatud kilepiima puhul, mis on vaatlusalustel aastatel kõikunud vahemikus 2 - 20%.

Kui kaubanduse marginaal või, kodujuustu ning tetrapakendis piima puhul jääb vahemikku 15-25%, siis juustu puhul on see 35%. Ka tarbijahinnaindeksi ning töötlejahinnaindeksi erinevuse analüüs näitab, et indeksite kasvu erinevus on oluliselt madalam kui põllumajandus- tootja- ja töötlejahinnaindeksi puhul.

Toidu hindade muutumist mõjutavad siseriiklikud tegurid

Toidu hindade muutumist mõjutavate siseriiklike teguritena uuriti käesolevas töös toiduainetööstuse ja jaekaubanduse tootlikkust võrrelduna EL-i riikidega. Eraldi toodi välja erinevused Eesti ja EL-i riikide toiduainetööstuse kulude struktuuris.

Toiduainetööstuse kulude struktuuris moodustavad suurima osa tooraine kulud. Tööjõukulude osakaal Eesti toiduainetööstuses on EL-i keskmisest mõnevõrra kõrgem, samas on tööjõukulud töötaja kohta EL-i keskmisest 2,4 korda madalamad. Sarnaselt tööjõukuludega on ka energiakulude osakaal kogukuludes EL-i keskmisega võrreldes kõrgem. Elektri hind Eestis on küll EL-i keskmisest madalam, samas kõrgem kui nt Rootsis, Soomes ja Prantsusmaal. Märkimisväärselt madalad on Eesti toiduainetööstuse kulutused teadus- ja arendustegevusele.

Kulude struktuur avaldab olulist mõju lisandväärtuse osakaalu kujunemisele lõpptootes. Lisandväärtuse osakaalu erinevused liikmesriigiti võimaldavad samuti selgitada hindade erinevat ülekandumist liikmesriikide toiduahelates. Eesti toiduainetööstuse ja jaekaubanduse lisandväärtuse osakaal toodangus on EL-i keskmisele suhteliselt lähedal. Samas, kui vaatame tootlikkust töötaja kohta, siis nii toiduainetööstus kui jaekaubandus jääb EL-i vanadest riikidest oluliselt maha. Seda ei saa seletada ettevõtete väikese suurusega (ei töötajate arvu ega nt ümbertöödeldava piima mahu poolest), sest samasuguse keskmise ettevõttesuurusega riikides on tootlikkus Eesti omast oluliselt kõrgem. Üheks võimalikuks madala tootlikkuse põhjuseks on tehnoloogiline mahajäämus uute liikmesriikide toiduainetööstuses. Selle uurimiseks võrreldi investeeringu osakaalu lisandväärtuses ning investeeringut töötaja kohta. Investeering töötaja kohta on aga vanades liikmesriikides mõnevõrra kõrgem kui uutes liikmesriikides. Põhjuseks võib olla, et esiteks on lisandväärtus uutes liikmesriikides madalam, aga vajalikud investeeringud sama suured (või ka suuremad, et konkurentsipüsida) kui vanades liikmesriikides.

Toiduainete tarbimistrendid

Leibkondade kuulutuste uuringud näitavad, et perede poolt tarbitavad toidukogused elaniku kohta on kümne aastaga (2002-2012) paljude toiduainete osas oluliselt vähenenud, näiteks teraviljatoodete, liha, kala- ja kalatoodete, piima, munade, värskede köögivilja ja kartuli, töödeldud puu- ja köögivilja, toiduõli jm tarbimine. Osade toiduainete tarbimiskogused on vähenenud pikemat aega (näiteks piim, kala, leib, jahu, kartul). Majandussurutise ajal ja järgnenud hinnatõusu aastatel vähendati suure osa toiduainete tarbimist, mis ei ole hiljem mitmete toiduainete osas eriti taastunud (näiteks veiseliha).

Mõnede toiduainete ja jookide osas ostukoguste vähenemine 2012. aastal peatus (näiteks vesi, kartul) või oli märgata väikest taastumist (kalatooted, liha ja lihatooted, jogurt, jäätis, või,

karastusjogid, köögiviljad, valmistoidud, salatid). Järjepidevamaal tõusul on olnud juustu, kohupiimatoodete, jogurti, maiustuste, jahust kondiitritoodete, vee, mahlade tarbimine.

Tarbimiskoguste vähenemise oluliseks põhjuseks on olnud elanike omatoodangu ehk mittekaubalise tarbimise osakaalu vähenemine, sest üha vähem kasvatatakse ise köögivilja, puuvilja, marju, korjatakse marju ning hoidistamine on oluliselt vähenenud.

Omatoodang või tasuta saadud toit moodustas 2012. a vähenemisele vaatamata siiski veel suure osa tarbitavatest keedistest (82%), kompottidest (73%), kartulist (43%) köögiviljast, meest (38%), mahlast (20%) ja muust. Hoidistatud puuvilja ja köögivilja osas ja värsked köögiviljad ja kartuli osas ei ole varem isekasvatatud koguseid ostudega asendatud (või on asendatud väiksemas mahus)

Eurostati andmetel on Eesti elanike kulutused toidule ja alkoholivabadele jookidele EL keskmisest tasemest väiksemad (Eestis 1300 eurot, EL-s keskmiselt 1900 eurot elaniku kohta 2012. a). Eurostati poolt võrreldava ostujõu alusel arvatud tarbimisnäitajate põhjal (nn *pps - purchase power standard* ühikute alusel) kuulub Eesti Euroopa Liidu kõige väiksema toiduainete tarbimisega riikide hulka (Eestis 1,6 tuh pps ühikut, EL keskmine 2,3 tuh elaniku kohta 2010. a). Lisaks on söömine väljaspool kodu Eestis märksa vähem levinud kui EL-s keskmiselt (Eestis kulutati 0,2 tuh pps ühikut, EL-s keskmiselt 1,3 tuh 2010. a)

Eesti tarbijate ostuvõimalustes on suured sissetulekust tingitud erinevused, mis oluliselt piiravad tervisliku toidu valikuvõimalusi keskmisest väiksema sissetulekuga peredes, kel tuleb sageli teha ostuotsuseid vähemväärtusliku toidu kasuks. Näiteks tarbitakse joogivett ja mahla V tulukvintiili peredes kaks korda rohkem kui I tulukvintiili peredes. Sissetulek piirab ka lastega perede toiduvalikuid. Maiustuste, jahust kondiitritoodete (tordid, koogid, kringlid, saiakesed) ja suhkruga karastusjookide tarbimise kasv ei ole just kõige tervislikum trend. Juustu ja jogurti ostud on küll kasvanud, kuid neid mõjutavad oluliselt rahalised võimalused.

Kuna toidukuulutuste osakaal perede eelarves on Eestis suhteliselt kõrge (28% tarbimiskuludest 2012. a), tehakse muid kulutusi sageli toidu arvelt kokku hoides.

Tarbimise langustrendid, mis on iseloomulikud ka paljudele teistele riikidele, näiteks teraviljatoodete, piima, veiseliha, kartuli osas, on teistes riikides olnud enamasti aeglasemad.

Muutunud konkurentsiolukord toidukaupade tarneahelas ja ebaausad kauplemistavad

Viimastel aastakümnetel toimunud muutused toiduainete tarneahelas ning eriti jaekaubanduses on muutnud jaekaubanduse rolli ning suurendanud turujõudu tarnijate suhtes. Turujõud isenesest ei ole konkurentsireeglite kohaselt taunitav, kuid taunitav on selle kuritarvitamine. Viimastel aastatel on Euroopa Liidus ning selle liikmesriikides läbi viidud erinevaid uuringuid ebaausate kauplemistavade kohta. Antud projektis uuriti ebaausate kauplemistavade esinemist Eestis ning anti ülevaade EL-is ning EL-i liikmesriikides rakendatud meetmetest ebaausate kauplemistavade esinemise vähendamiseks.

Erinevad Euroopa Liidu liikmesriigid on ebaausate kauplemistavade suhtes erinevalt toiminud. On riike, kus on täiendatud kehtivaid konkurentsireegleid ning ebaausate kauplemistavade praktiseerimine seadusega keelatud. On riike, kus on kehtestatud erasektori poolt algatatud ja koostatud heade kauplemistavade koodeksid ning on riike, kus on kombineeritud riiklik ja eraalgatuslik regulatsioon. Eesti kuulub riikide hulka, kus seadusega seda valdkonda eraldi ei reguleerita, ning usutakse, et kehtiv konkurentsiseadus on piisav konkurentsiprobleemide lahendamiseks.

Eesti toiduainetööstuse ettevõtete seas läbi viidud küsitlus näitas, et 59% vastanutest on ebaausate kauplemistavadega kokku puutunud. Võrreldes EL-i toiduainetööstustega on see osakaal oluliselt madalam, kuid erinevus võib tulla küsitlustes osalenud ettevõtete profiilist – nimelt Euroopa Liidu küsitluses osales palju suuri ettevõtteid. Eestis olid aktiivsed vastajad ka väikeettevõtted, kelle kokkupuude ebaausate kauplemistavadega oli oluliselt madalam (50% vastanutest) kui suurtel (79% vastanutest). Samas olid paljud probleemid, millega kokku puututi Eestis ja EL-is sarnased, näiteks ähvardus tooted müüginimekirjast välja arvata. EL-i ettevõtete jaoks oli suurim probleem see, et lepingutingimustest ei peeta kinni. Eesti ettevõtete jaoks oli suurim probleem aga lepingutingimuste pealesurumine kaubanduspartneri poolt. Viimane erinevus võib tuleneda sellest, et paljudes EL-i riikides on seadusega (või kohustusliku hea tava koodeksiga) keelatud tööstuste jaoks teatud ebasoodsaid tingimusi lepingusse panna (nt ülemäära pikad maksetähtajad).

Toiduainetööstuse ettevõtete küsitlusest selgus, et enam probleeme ebaausate kauplemistavadega on eelkõige suurematel ettevõtetel, kelle toodangu säilivusaeg on suhteliselt lühike (piima- ja lihatööstus). Samuti on ebaausate kauplemistavadega suhteliselt enam kokkupuudet ettevõtetel, kelle valdkonnas on tihe konkurents ning kus eri ettevõtete toodang on kodumaise konkurendi omaga jaekaupluse riiulil lihtsamalt asendatav. Üldiselt olid ebaausate kauplemistavadega vähem kokku puutunud just väikeettevõtted, kellel on oma kindel nišš – ettevõtte on välja töötanud ainulaadse toote, mille järele on turul pakkumisest suurem nõudlus.

Ebaausate kauplemistavade vastu võitlemisel on Eesti ettevõtjate jaoks küllaltki suur probleem nn hirmufaktor. Ebaausate kauplemistavade vastu ei taheta midagi ette võtta, sest kardetakse kaubanduspartneri poolseid sanktsioone. Eesti toiduainetööstuse ettevõtted näevad probleemi ühe lahendusena hea kaubandustava põhimõtetega liitumist (84% ebaausate kauplemistavadega kokkupuutunudest). Samas hetkel on Eestis Kaupmeeste liidu poolt välja töötatud tava tööstuste huvide kaitsmisel suhteliselt nõrk, sellega on liitunud vaid mõned jaeketid ning selle jõustamine on puudulik. Euroopa Liidu liikmesriikide kogemuse põhjal on heast kaubandustavast kasu juhul, kui see on seadusega kohustuslikuks muudetud ning selle üle toimub tõhus järelvalve, mis sisaldab ka anonüümsete kaebuste menetlemist.

Rakendusuringu tulemused ja kasutamise võimalused

Rakendusuringu tulemusel loodi marginaalide andmebaas, mida täiendatakse jooksvalt andmetega ning avaldatakse EKI väljaandes Hinnainfo. Seega on analüüsi tulemused kättesaadavad nii toiduainete tarneahela osalistele kui ka teistele huvilistele. Marginaalide aval-

damine annab võimaluse nende dünaamikat jälgida, võrrelda nende muutumist langeva ja tõusva turu korral ning kokkuvõttes suurendab tarneahela läbipaistvust. Info kättesaadavus aitab tugevdada tarneahelas nõrgemal positsioonil olevaid osapooli.

Maailmaturu hindade ülekandumise analüüs pikema perioodi kohta ja erinevates turuolukordades võimaldas välja tuua seaduspärasusi, mida on turu osalistel võimalik kasutada otsuste langetamiseks just muutuvates turutingimustes.

Ebaausate kauplemistavade esinemise ja mõju analüüsi tulemusi on võimalik rakendada eelkõige riigi tasandil edasiste sammude vajaduse kaalumisel. Uuringu tulemuste tutvustamine laiemalt suurendab teadlikkust probleemist ka tarneahela siseselt.

Ettepanekud

Antud projekt kestis 4 aastat ning selle aja jooksul turuolukord pidevalt muutus. Edaspidi võiks selliste rakenduslike projektide puhul (nt ettevõtete majanduslikku olukorda ja hindu puudutavad teemad) toimuda tellijaga arutelusid esialgsete tulemuste üle ka projekti kestmise ajal, sest sellised analüüsid vananevad kiiresti. Hindade ja marginaalide jälgimist tuleks kindlasti jätkata toiduainete tarneahela läbipaistvuse suurendamiseks. Töö käigus selgus ka mitmeid vastuolusid andmetes (nt toiduainete tarbimiste koguste vähenemine), mille põhjusi tuleks täiendavalt uurida. Ebaausate kauplemistavade uuringu arutelul tarneahela osapooltega selgus, et oleks vaja täiendavat analüüsi teiste riikide kogemuste kohta ebaausate kauplemistavade vältimisel.